

Brussel in vuur en vlam

Feiten, preventie, bestrijding en verwerking van historische stadsbranden*

Bram Vannieuwenhuyze

Begin achttiende eeuw bracht Augustin Coppens in beeld hoe het Brusselse hof van Nassau in 1701 ten prooi viel aan de vlammen; Jacques Harrewijn zette de tekening vervolgens om in een gravure. Pierard-Gilbert greep deze afbeelding aan om Coppens te karakteriseren als een 'specialist inzake de weergave van ruïnes'.¹ De man is inderdaad bekend om zijn tekeningen van het geruïneerde stadscentrum van Brussel na het verwoestende bombardement in augustus 1695. De prent van het brandende hof van Nassau is echter van een andere orde. Ze toont de ramp zelf. We zien helemaal geen ruïnes of beschadiging: het vuur woedt 'slechts' op de hoogste verdiepingen van een deel van het complex, dat verder intact wordt voorgesteld. De grote, centrale afbeelding toont vooral hoe met man en macht tegen het vuur wordt gestreden. Onderaan brengen drie kleinere prenten een aantal brandbestrijdingsmiddelen in beeld, gevolgd door een uitgebreide tekst met technische uitleg.

Coppens' prent biedt ons een unieke kijk op de brandbestrijding in het hof van Nassau. Toch moeten we waakzaam zijn. Hoewel we zeker niet mogen uitsluiten dat de tekenaar aanwezig was bij het uitbreken of blussen van de brand, is het onwaarschijnlijk dat hij zijn tekening op het moment van de feiten heeft gemaakt, zoals onlangs gesuggereerd werd.² Het lijkt plausibeler dat de tekenaar pas nadien aan het werk is gegaan en dus een reconstructie, impressie of samenvatting van het gebeuren op papier heeft gezet.³ Het document kan dus worden aanzien als een nieuws- of historieprent. Met 'historieprenten' worden 'alle gedrukte verbeeldingen van historische gebeurtenissen' bedoeld; nieuwsprenten (die vaak tot de historieprenten worden gerekend) werden uitgegeven kort na de verbeelde gebeurtenissen en waren dus 'als nieuws-bericht bedoeld'.⁴ Dergelijke prenten beelden vaak dramatische gebeurtenissen af en werden geregeld als illustratie- of propagandamiddel ingezet.⁵

Voor historici en kunstwetenschappers is de gravure dus veel meer dan 'une jolie page documentaire', om de woorden van Pierard-Gilbert te gebruiken.⁶ Ze toont slechts in beperkte mate hoe de brand precies voorviel en afliep,

* Mijn dank gaat uit naar Dirk Van Eenooog voor het ter beschikking stellen van zijn materiaal over het huis Schott en naar Hannes Lowagie, Heidi Deneweth en Nele Provost voor de nuttige referenties en suggesties.

- 1 R. Pierard-Gilbert, 'Un bruxellois oublié: Augustin Coppens. Peintre, dessinateur et graveur (1668–1740)', *Cahiers bruxellois*, 9 (1964) 16.
- 2 J.-M. Duvois, J. Houssiau en Ch. Loir, 'Conserver par l'image le souvenir des quartiers et des monuments détruits. Le cas bruxellois (1695–1910)', in: D. Martens, A. Wilkin en D. Engels (red.), *La destruction dans l'histoire. Pratiques et discours* (Brussel 2013) 279.
- 3 De databank van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium vermeldt trouwens dat Harrewijns gravure pas omstreeks 1731 is gemaakt, weliswaar zonder verdere argumentatie of bronverwijzing (<http://balat.kikirpa.be/photo.php?path=C4617&objnr=20026915&lang=en-GB&nr=9>; geconsulteerd op 5 april 2016).
- 4 Ch.M. Klinkert, *Nassau in het nieuws. Nieuwsprenten van Maurits van Nassau's militaire ondernemingen uit de periode 1590–1600* (Zutphen 2005) 11.
- 5 M. Balkestein, 'Nieuwskaarten en historieprenten van Frans Hogenberg als illustratiemateriaal in 17de eeuwse geschiedkundige werken', in: *Doorgaens verciert met kopere platen. Nederlandse geïllustreerde boeken uit de zeventiende eeuw* (Leiden 1990) 75–95; D.R. Horst, *De Opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse opstand [1566–1584]* (Zutphen 2003).
- 6 Pierard-Gilbert, 'Bruxellois oublié', 16.

Zicht op de ruïnes achter het Brusselse stadhuis kort na het bombardement in 1695: tekening Augustin Coppens; uitgave Pieter Schenk (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-1907-4853).

maar informeert ons eerder over de verschillende reacties van stedelingen op dergelijke rampen. Zoals verder zal blijken, hebben vooral die reacties sporen en getuigenissen opgeleverd. Daarin kunnen vier informatielagen worden onderscheiden: 1/ evenementiële informatie (de feiten, de tastbare restanten), 2/ de anticipatie (brandpreventie), 3/ de remedies (brandbestrijding) en 4/ de traumaverwerking (rouw om slachtoffers, zoektocht naar schuldigen en/of oorzaken, gevolgd door eventuele bestraffing, herstelling van schade, uiting van medeleven, herinneringscultuur). Documenten als Coppens' tekening zijn instructief op meerdere vlakken; andere bronnen gaan slechts in op één specifiek aspect.

In hetgeen volgt zal ik een aantal bewaarde sporen en getuigenissen over stadsbranden in laatmiddeleeuws en vroegmodern Brussel en enkele andere steden toelichten aan de hand van de vier vermelde informatielagen. Brussel is – net zoals vele andere steden in de Lage Landen – meermaals door het vuur

getroffen. Onoplettend of ongeoorloofd gebruik van kaarsen of toortsen, occasionele blikseminslagen en doelbewuste brandstichting hebben geleid tot het afbranden van individuele gebouwen, bouwblokken of zelfs volledige buurten en steden. Brussel was echter voldoende groot en is daarom nooit integraal verwoest, zelfs niet in 1695. Dat is alvast een van de redenen waarom een breed scala aan geschreven, materiële of iconografische bronnen en getuigenissen is bewaard. Het onderzoek van Stabel heeft echter aangetoond dat ook voor de kleinere stadjes informatie beschikbaar is, al is het bronnenscala meestal beperkter.⁷

De harde feiten

Wie op zoek is naar harde feiten over laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsbranden, blijft niet zelden op zijn honger zitten. De Franse mediëvist Leguay betreurde de talloze onduidelijkheden over de data en de oorzaken van stadsbranden, en stipte aan dat overdrijvingen *a posteriori* de werkelijke omvang van de drama's durven verdoezelen.⁸ De doden worden begraven, de gewonden verzorgd, onbruikbare voorwerpen worden weggegooid, terwijl ruïnes afgebroken, herbouwd of gerestaureerd worden. De balans van dit alles wordt meestal pas achteraf opgemaakt en uiteraard moeten we dan waakzaam blijven over de nauwkeurigheid van de gegevens en eventuele bijbedoelingen van de schrijvers. Niet zelden werd de tol van een ramp overdreven, teneinde clementie op te wekken of een royale schadevergoeding te bekomen.

Het is dus niet evident om de werkelijke omvang, het aantal slachtoffers en de materiële schade van vroegere stadsbranden te bepalen. Schattingen lopen trouwens dikwijls uiteen. Na afloop van het bombardement op Brussel in 1695 sprak de pauselijke nuntius over 4.575 zwaar getroffen huizen, terwijl de later gedrukte *Beschryvinghe de[r] Franschen moet-wil* melding maakt van 3.820 geruïneerde en verbrande huizen en 460 zwaar beschadigde huizen.⁹ Voor vroegere periodes heerst vaak grotere onduidelijkheid. Zo maakt een vijftiende-eeuwse Brusselse kroniek melding van een brand in de Kapelle-parochie op Goede Vrijdag 1406: *Item, doen men screef mcccc v was groten brant te Bruesel in der Capellen prochie opten Goeden Vriendach*.¹⁰ Een eerste probleem hier is de datering: Brussel volgde de Paaskalender en dus moet de datum omgerekend worden naar 14 april 1406. Een recentere kroniek-vermelding uit de zestiende eeuw situeert de brand echter in 1404: *Als men screef m cccc ende iiii, waest groote brant te Bruxsel ter Capellen, doen de scaerlaeken-maekers afbrande wel xiiiic wullen ghetuwen ende xxiiiic huysen*.¹¹

Ten tweede is het de vraag hoe het woord 'groot' geïnterpreteerd moet worden. De negentiende-eeuwse stadshistorici Henne en Wauters baseerden zich op het zestiende-eeuwse fragment en spraken over 2.400 vernielde gebouwen en 1.400 vernielde weefgetouwen.¹² Cuvelier betwistte de nauwkeurigheid van die cijfers: in zijn ogen stonden ze synoniem voor 'veel huizen'.¹³ Toch kon hij het niet laten om zelf ook met cijfers en een eigen interpretatie over de brug te komen: hij sprak over 'plusieurs centaines de maisons' en signaleerde dat deze niet heropgebouwd werden. Dickstein-Bernard benadrukte dan weer dat vooral weverswoningen in de vlammen opgingen, aangezien de buurt in de late middeleeuwen bevolkt werd door textielarbeiders.¹⁴ En elders leest men dat de brand niet alleen huizen, maar ook delen van de Kapellekerk aantastte.¹⁵ Op die manier werd de vijftiende-eeuwse uitbreiding van het kerkgebouw verklaard. De Nederlandse bouwhistoricus Meischke wees het vaak gelegde verband tussen branden en bouwcampagnes categoriek van de hand: 'In de meeste gevallen waarvan ons de gegevens bekend zijn heeft men in de middeleeuwen na een brand het kerkgebouw niet vernieuwd doch hersteld'.¹⁶

- 7 P. Stabel, 'Te vuur en te zwaard'. Typologie, oorzaken en consequenties van verwoestingen in de kleinere Vlaamse steden tijdens de late middeleeuwen', in: *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden. Handelingen. 18de Internationaal Colloquium. Spa, 10-12.IX.1996* (Brussel 1999) 124–126.
- 8 'Presque partout, on ne peut que déplorer les imprécisions sur les dates, sur les origines, et l'importance des drames et des exagérations apparaissent dans les tentatives de reconstitution *a posteriori*' (J.-P. Leguay, *Le feu au Moyen Âge* (Rennes 2008) 384.
- 9 P. Charruadas e.a., 'Cepi incendioque delevi... Enjeux politiques et réalité matérielle des destructions architecturales intentionnelles en Brabant méridional (XIIe–XVIIe siècles)', in: Martens, Wilkin en Engels, *Destruction*, 210; zie ook M. Culot e.a., *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'ensuivit* (Brussel 1992) 93.
- 10 Uitgave: A.G.B. Schayes, 'Analectes archéologiques, historiques, géographiques, etc.', *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 7 (1850) 122.
- 11 Uitgave: J. de St Genois, *Dagboek van Jan de Pottre 1549–1620. Naer het oorspronkelyk handschrift in de Koninklyke Bibliotheek te Brussel berustende* (Gent 1861) 1.
- 12 A. Henne en A. Wauters, *Histoire de Bruxelles* (Brussel 1845) I, 181.
- 13 J. Cuvelier, *Les dénombrements de foyers en Brabant (XIVe–XVIe siècles)* (Brussel 1912) CXXIV.
- 14 C. Bernard, 'Le compte mensuel de la ville de Bruxelles d'octobre 1405 et la construction de l'aile droite de l'hôtel de ville', *Cahiers bruxellois*, 4 (1959) 248.
- 15 Onder meer in Henne en Wauters, *Histoire de Bruxelles*, I, 181; E. Boeckx, *Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles. Histoire de la paroisse et de l'église* (Brussel 1928) 70; Bernard, 'Compte mensuel', 248; L. Joris, 'Architectuur en bouwgeschiedenis', in: *Een kerk en haar geschiedenis. De Kapellekerk te Brussel 1134–1984. 16 maart – 3 juni 1984* A.S.L.K.-Galerij (Brussel 1984) 66.
- 16 R. Meischke, 'Drie kerken van Rutger van Kampen', in: G.W.C. Van Wezel (red.), *R. Meischke. De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden* (Amersfoort 1988) 8.

Hoe groot de 'grote brand' van de Kapelleparochie nu precies was en welke mensen en gebouwen getroffen werden, valt voorlopig niet uit te maken. Andere teksten maken de zaak zelfs nog ingewikkelder. In oktober 1405 werd de torenwachter bovenop de Kapellekerk vermeld. De man stond daar voornamelijk gepositioneerd in het kader van de brandbestrijding.¹⁷ Is het niet absurd om te veronderstellen dat de kerk door brand werd verwoest terwijl er een wachter bovenop de kerktoren stond die dat moest voorkomen? Dergelijke situaties kwamen weliswaar voor, zoals verder nog zal blijken. Of gebeurde de brand toch op Goede Vrijdag 1405 en was de wachter daar geplaatst in de nasleep van de ramp, om dergelijke drama's voortaan te voorkomen? Een akte van 12 maart 1416 maakt het nog verwarrender. Het Brusselse stadsbestuur beslechtte toen een twist over de heffing van tienden op percelen met door brand verwoeste huizen in de Kapelleparochie. De bezitters voerden onder meer aan dat die percelen al dertig à veertig jaar niet meer beploegd waren geweest.¹⁸ Daaruit zouden we kunnen afleiden dat deze percelen in het geürbaniseerde deel van de parochie lagen, in de omgeving van de Kapellekerk. Schayes baseerde zich mogelijk op dit document om te stellen dat de westelijke zijde van de kerk in 1415 door brand werd verwoest.¹⁹ Zijn buurt en kerk op tien jaar tijd effectief twee maal door brand geteisterd?²⁰ Of haspelden *chroniqueurs* en historici de data 1405 en 1415 door elkaar?

Natuurlijk bestaan er manieren om de feiten achter stadsbranden te achterhalen, maar deze zijn vaak tijdsintensief, technisch en niet altijd zaligmakend. Men kan bijvoorbeeld op zoek gaan naar sporen van getroffen percelen en gebouwen en die vervolgens samenleggen. Vaak is het echter zoeken naar spelden in een hooiberg; de teksten zijn trouwens niet altijd even duidelijk. Zo maakt een Brusselse akte van 20 oktober 1526 melding van een perceel met drie woningen in de Zespenningstraat, *dwelck vier woeningen te zijne plagen daeraff deen woeninge onlancx leden afgebrant is*.²¹ Welke woning precies afbrandde, wat de oorzaak van die brand was, wanneer die precies plaatsvond en welke schade er is aangericht, blijven duister. Kunnen we hier trouwens wel spreken van een stadsbrand? Stabel maakte een duidelijk onderscheid tussen 'het in de vlammen opgaan van één woning of enkele huizen' en 'een veralgemeende stadsbrand'. De eerste groep branden kon volgens hem moeilijk onder de noemer 'verwoestingen' worden gerangschikt.²² Schaal en omvang van een brand waren natuurlijk bepalend voor de (aard en omvang van de) brandbestrijding en traumaverwerking, maar gezien de onduidelijkheid van het bronnenmateriaal is het misschien raadzaam om ook kleinere branden in ogenschouw te nemen. Bovendien kon zo'n kleine brand ook zeer traumatische gevolgen hebben en dus als een echte ramp worden ervaren door de getroffen.

Iconografisch onderzoek lijkt misschien heilzamer, maar ook hier duiken problemen op. Ten eerste stammen afbeeldingen van stadsbranden pas uit de vroegmoderne tijd en worden lang niet alle branden afgebeeld. Soms werd de brand van één enkel huis in beeld gebracht, zoals op Theodoor van Heils schilderij van de brand van het huis de Wolvin op de Brusselse Grote Markt in de nacht van 11 op 12 oktober 1690. Een tweede probleem is dat afbeeldingen gewoonlijk pas na de feiten werden gemaakt en meestal een bepaalde agenda verhullen. Coppens' prent van het brandende hof van Nassau en van Heils schilderij van het brandende huis de Wolvin suggereren dat brandbestrijding een collectieve aangelegenheid was. Volgens Van Nimmen was een sterke solidariteit van de bevolking inderdaad essentieel voor de toenmalige 'techniek van het brandblussen'.²³ Wensten de kunstenaars de onderlinge solidariteit van de stedelingen te propageren, of toch vooral het belang van de getroffen gebouwen in de verf te zetten? Coppens' prent lijkt ook nog een andere functie

17 B. Vannieuwenhuyze, 'Allen dengen die in der stad dienste sijn.' Een overzicht van de stedelijke openbare ambten en diensten in het laatmiddeleeuwse Brussel 1229–1477 (Gent 2002; onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent) 166–167.

18 Archief van de Stad Brussel (verder ASB), Archives historiques, cartularium IV, fol. 103 v°.

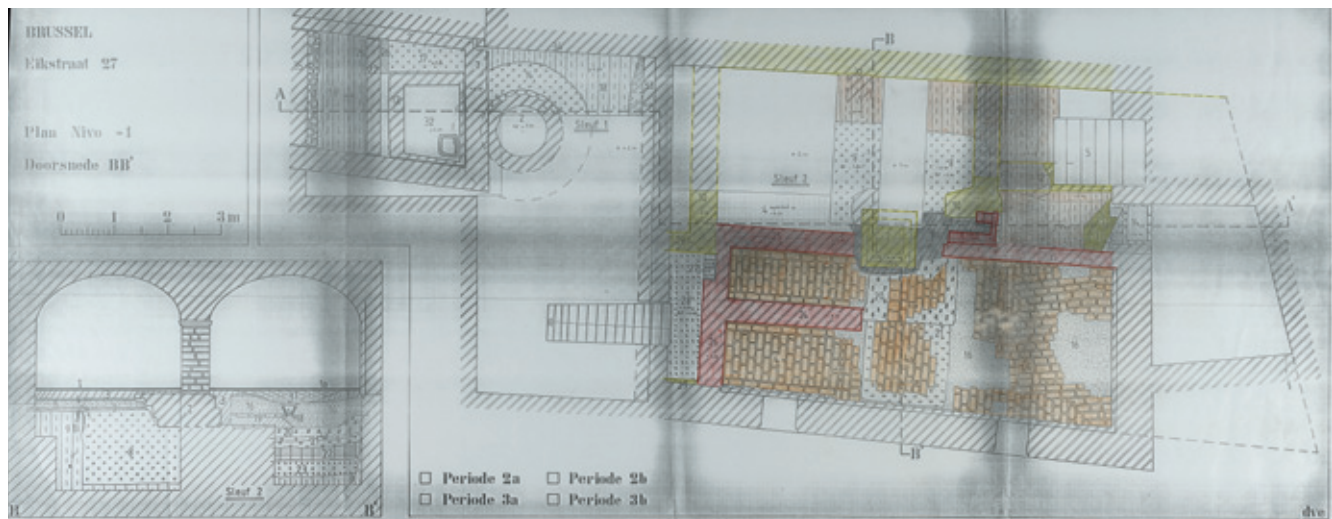
19 A.G.B. Schayes, 'Choeur et transepts de l'église de Notre Dame de la Chapelle à Bruxelles', *Messenger des Sciences Historiques et Archives des Arts en Belgique* (1849) 389.

20 Dat is zeker niet onmogelijk: berekeningen voor laatmiddeleeuws Henegouwen wezen uit dat er om de vijf jaar wel ergens een stadsbrand van enige omvang plaatsvond (M. Ryckaert, 'Brandbestrijding en overheidsmaatregelen tegen brandgevaar tijdens het Ancien Régime', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*. 11de Internationaal Colloquium Spa, 1–4 sept. 1982. *Handelingen* (Brussel 1984) 247–248.

21 ASB, Archives historiques, n° 1381, fol. 34 v°.

22 Stabel, 'Te vuur en te zwaard', 102.

23 M. Van Nimmen, 'Brand in de stad, een ongelijke strijd tegen een onvermijdelijke catastrofe', *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 51 (1997) 24.

Opgravingsplan van de kelder van het huis Schott, op de hoek van de Eikstraat en de Villersstraat (privé-archief auteur; met dank aan Dirk Van Eenooige).

te hebben gehad. Onderaan wordt de werking van nieuwe brandspuiten minutieus uit de doeken gedaan. Vervolgens wordt vermeld dat de gouverneur van Brussel zijn fonteinmeester de opdracht gaf *om in het licht te brengen dese schoone ende importante nieuwe inventie, soo voor de voorvallen, de welcke alle daghen kunnen over komen ten dienste van Syne Majesteyt, als generaelyck voor het gemeyn beste*.²⁴ Pure marketing dus.

24 Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, C4617.

Ten slotte kan er uiteraard een beroep worden gedaan op archeologische en bouwhistorische sporen. Opgravingen in het Brusselse 'huis Schott' wezen bijvoorbeeld uit dat drie eerdere huizen op het perceel door brand werden verwoest. De oudste sporen stammen van een huis uit de dertiende eeuw, dat waarschijnlijk door brand werd verwoest: de aangestampte kleivloer en de eronder liggende zandlaag vertoonden zwarte brandsporen, en die waren niet veroorzaakt door de nabijgelegen haard. Een tweede en derde huis kwamen eveneens aan hun einde door een brand, wellicht veroorzaakt door het reeds vermelde bombardement in 1695.²⁵ De brand van het Coudenbergpaleis in 1731 is ook archeologisch gedocumenteerd, met name dankzij de opgravingen in de restanten van de Aula Magna, de imposante staatsiezaal van het complex. Over heel de site werd een dikke laag houtskool aangetroffen, bestaande uit as afkomstig van plafonds, plankenvloeren, gebinte en ander houtwerk. In de laag bevond zich eveneens puin van vernielde sculpturen, ingestorte gevels en naar beneden gekomen daken. Analyses van de aangetroffen leesteenfragmenten wijzen uit dat ze het smeltpunt (1250° C) hadden bereikt, wat iets zegt over de intensiteit van de paleisbrand.²⁶

25 D. Van Eenhooge, *Huis Schott, Brussel. Archeologisch onderzoek en bouwgeschiedenis* (onuitgegeven opgravingsverslag 1990) 3 & 11–12.

26 M. Fourny, 'Du palais ducal au palais impérial', in: V. Heymans (red.), *Le palais du Coudenberg à Bruxelles. Du château médiéval au site archéologique* (Brussel 2014) 123.

Toch is ook de archeologie niet zaligmakend. Van de brand in de Kapelle-parochie zijn bijvoorbeeld nog geen tastbare sporen teruggevonden, ondanks het feit dat er al archeologische opgravingen in de omgeving hebben plaatsgevonden en de kerk bouwhistorisch werd onderzocht. Van de duizenden projectielen die in augustus 1695 door Franse troepen naar het stadscentrum van Brussel werden geschoten, zijn er tot op heden slechts een dertigtal teruggevonden. Dat kleine aantal hoeft echter niet te verbazen: het stadbestuur beval reeds op 16 september dat aangetroffen kanonskogels bij de artilleriemeester moesten worden ingeleverd.²⁷ Los van deze projectielen en de schamele sporen in het

27 Culot e.a., *Bombardement*, 131.

huis Schott, is de brand volgens Demeter 'de grote afwezige in de archeologie van het bombardement'.²⁸ De oorzaken liggen voor de hand: na de brand werd het puin geruimd, de ruïnes herbouwd of gerestaureerd en de stad schoongemaakt. Recent bouwhistorisch onderzoek heeft toch enkele nieuwe vaststellingen opgeleverd, meer bepaald in het stadhuis, in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand en in de Sint-Niklaaskerk, maar de vaststelling van Demeter blijft overeind.²⁹

Brandpreventie

Ironisch genoeg verschaft het bewaarde tekstmateriaal meer informatie over brandpreventie dan over de stadsbranden zelf. Steden waren zeer kwetsbaar voor brand. Gewoonlijk worden drie grote risico's aangeduid: gevaarlijke industriële activiteit, het gebruik van brandbaar bouwmateriaal en de hoge bebouwingsdichtheid.³⁰ Daar kunnen nog drie andere belangrijke oorzaken aan toegevoegd worden: criminaliteit (brandstichting), oorlog (belegeringen) en vooral het alomtegenwoordige gebruik van kaarsen en toortsen als lichtbron. Het samenspel van deze risico's zorgde ervoor dat ongecontroleerd of ongeoorloofd gebruik van vuur snel kon omslaan in een brand die meerdere gebouwen, straten of buurten trof. Daarom werden allerlei maatregelen genomen om het uitbreken en de verdere verspreiding van vuur tegen te gaan. In de privésfeer, binnen het gezin en in gemeenschappen werden ongetwijfeld afspraken gemaakt of regels opgesteld, maar daarover is weinig bekend. Een zeldzame aanwijzing vinden we terug in de interne reglementen van het Brusselse Sint-Pieters- en Sint-Kristoffelsgodshuis: om brand te voorkomen, mochten de broeders in hun cellen enkel vuur maken in teilen, ketels en dergelijke. Na 9u 's avonds mochten ze helemaal geen kaarsen of lampen meer aansteken: het was dan bedtijd.³¹

We zijn beter ingelicht over de initiatieven van stadsoverheden en stedelijke instellingen, aangezien vooral zij archieven hebben nagelaten. De oudst gekende Brusselse maatregel stamt uit 1342 en verbood de stedelingen om voortaan nog stro te gebruiken voor de bouw van huizen en de bedekking van dakgebintes. Wie dat toch deed, riskeerde een boete van 10 pond, terwijl de daklegger uit de stad zou worden verbannen, twee boetes die de ernst van het misdrijf aantonen.³² In 1360 werd het verbod in licht gewijzigde vorm heruitgevaardigd én aangevuld met een gebod: nieuwe dakgebintes moesten voortaan met tegels (= dakpannen of leistenen) worden bedekt, ten minste voor huizen die binnen de oude stadsmuren werden gebouwd of verbouwd.³³ Ook Ryckaert merkte op dat het onderscheid tussen de dense binnensteden en recenter omwalde, semi-rurale stadsdelen onder meer tot uiting kwam in voorschriften met betrekking tot brandgevaar.³⁴ Minder dan een eeuw later werd dat onderscheid in Brussel tenietgedaan, toen de verplichting om daktegels te gebruiken op 21 april 1448 in de hele stad van kracht werd.³⁵ Een brand op het uiterste deel van de Vlaamsesteenweg, een eind buiten de oude stadsmuren, had de stadsoverheid wakker geschud. Heel vaak werden preventieve maatregelen trouwens pas uitgevaardigd nadat zich een ramp had voorgedaan, ook vandaag nog.³⁶

Op 21 november 1550 en 8 februari 1551 werd de maatregel heruitgevaardigd.³⁷ Ook in andere steden werden dergelijke geboden en/of verboden met de regelmaat van de klok geproclameerd. Men zou eruit kunnen afleiden dat stadsbesturen zich bewust waren van het gevaar van strooien daken en moeite bleven doen om hun bevolking te sensibiliseren. (Bouw)historici en archeologen zijn het echter oneens over de effectiviteit van dergelijke maatregelen. Volgens de Brusselse architectuurhistoricus Martiny hebben ze geleid tot de 'verstening'

28 S. Demeter, 'De archeologie van het bombardement', *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 51 (1997) 37.

29 Charruadas e.a., *Cepi incendioque delevi...*, 206–209.

30 Leguay, *Feu*, 384–386; Stabel, 'Te vuur en te zwaard', 102; Van Nimmen, 'Brand in de stad', 21.

31 Archief van het OCMW-Brussel, fonds Hôpitaux, H.819, akte n° 4, fol. 3 v°.

32 Uitgave: J.F. Willems, 'Stadsordonnantien van Brussel. I. Van de jaren 1341–1354', *Belgisch Museum voor de Nederduitse Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 1 (1837) 254; zie ook Van Nimmen, 'Brand in de stad', 28.

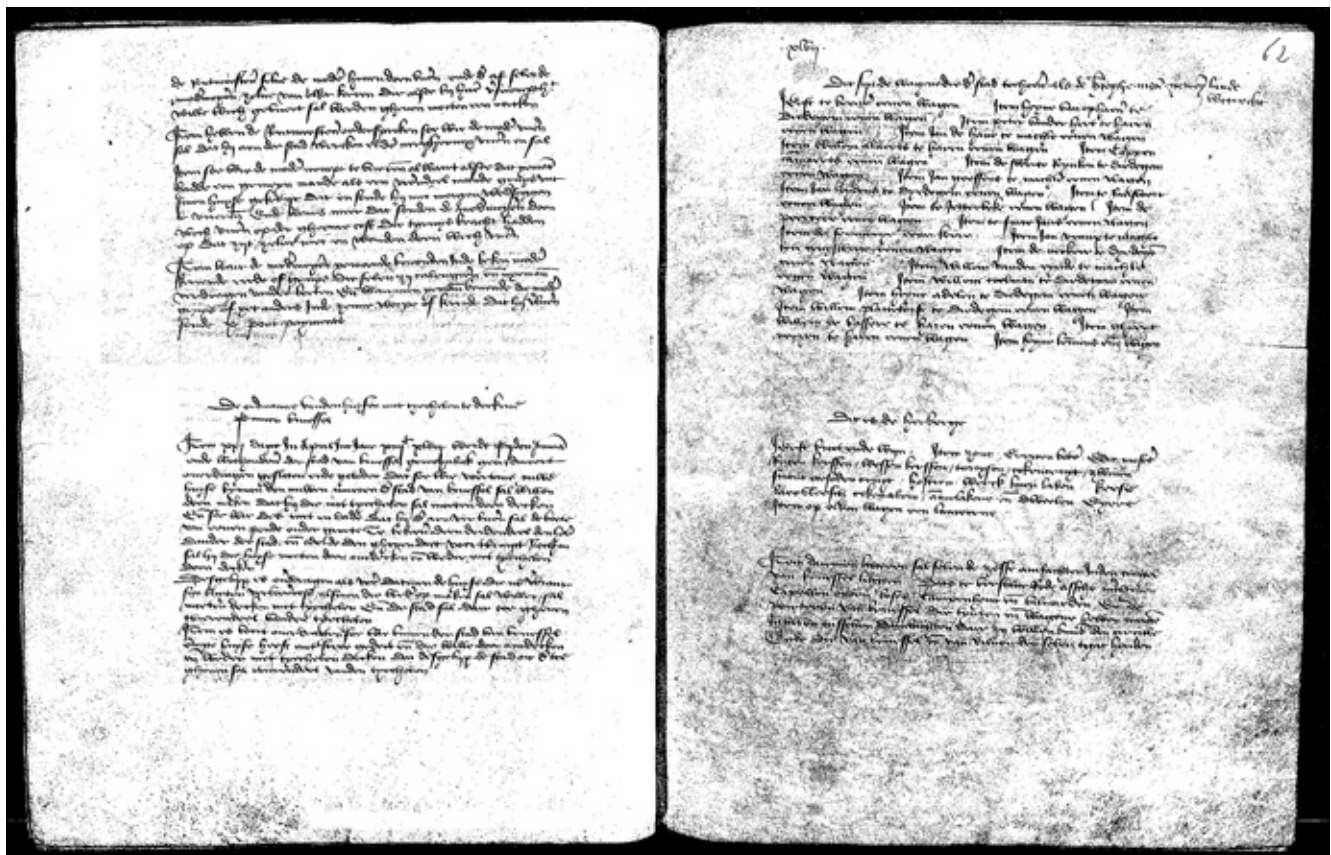
33 Uitgave: J.F. Willems, 'Stadsordonnantie van Brussel van het jaar 1360', *Belgisch Museum voor de Nederduitse Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 8 (1843) 299.

34 M. Ryckaert, 'Stad, tijd en landschap', in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden* (Nijmegen 1993) 46–47.

35 ASB, Archives historiques, cartularium XVI, fol. 227 v°–228.

36 Stabel, 'Te vuur en te zwaard', 105.

37 V.-G. Martiny, 'L'aménagement urbain de Bruxelles du XVe au XVIIIe siècle', in: M. Martens (red.), *Histoire de Bruxelles* (Toulouse 1976) 176; Van Nimmen, 'Brand in de stad', 28.

Kopie van de stadsordonnantie van 21 april 1448 die het gebod om daktegels te gebruiken uitbreidt naar de zone binnen de tweede stadsomwalling (Brussel, Archief van de Stad Brussel, cartularium IX, fol. 46 v°).

van de stad, de geleidelijke vervanging van houtbouw door stenen gebouwen.³⁸ Precieze berekeningen zijn voor Brussel nog niet gemaakt, maar in Zoutleeuw zouden eind vijftiende eeuw bijna alle huizen om die reden met leistenen of dakpannen bedekt zijn geweest.³⁹ Stabel nuanceerde dergelijke uitspraken door te stellen dat er niet overal sprake was van een systematisch beleid, al gaf hij toe dat de meeste stedelijke besturen toch moeite deden om het versteningsproces te versnellen.⁴⁰ Sosson wees er dan weer op dat de vervanging van stro door daktegels heel wat kosten met zich meebracht.⁴¹ Een vijftiende-eeuwse ambtenaar uit Dordrecht schreef dat het verbod om strooien daken aan te leggen heel wat tekenkanting ondervond vanwege het rietdekkersambacht en vanwege de armere bevolking.⁴² Het herhaaldelijk uitvaardigen van de reglementen en de heffing van boetes toont in elk geval aan dat het probleem in vele steden bleef bestaan.

De ineffectiviteit van het stedelijke beleid heeft ook nog andere oorzaken. Zo liet het stadsbestuur vele uitzonderingen toe. Op 21 juni 1449 kwamen de inwoners van het Brusselse Warmoesbroek – een perifere zone waar overwegend aan landbouw werd gedaan – een afwijking van het pas heruitgevaardigde reglement dat de aanleg van strodaken verbood.⁴³ Een schepenvonnis van 5 maart 1416 verbood de oprichting van kalk- en baksteenovens op de Lakensestraat wegens brandgevaar, maar enkel tussen de Oude Lakenpoort en het Klein Lakenpoortje. Kalkovens die daar reeds ‘vanouds’ aanwezig waren, mochten blijven staan totdat ze vanzelf zouden verdwijnen.⁴⁴ En ietwat verloren in een stadsordonnantie over wijnhandel, uitgevaardigd vóór

38 V.G. Martiny, ‘De architectuur in Brussel ten tijde van Van der Weyden’, in: Rogier van der Weyden – Rogier de le Pasture. Officiële schilder van de Stad Brussel. Portretschilder aan het Hof van Bourgondië (Brussel 1979) 96.

39 G. Stuer, ‘Ambachten en bedrijf te Zoutleeuw in het begin van de zestiende eeuw’, *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 285–286 (1995) 26.

40 Stabel, ‘Te vuur en te zwaard’, 105.

41 J.-P. Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe–XVe siècles. Les matériaux. les hommes* (Brussel 1977) bijlage 48.

42 G.M. De Meyer & E.W.F. van den Elzen, *De verstening van Deventer. Huizen en mensen in de 14e eeuw* (Groningen 1982), 15.

43 ASB, Archives historiques, cartularium IV, fol. 149 v°; zie ook A. Smolar-Meynart, ‘Le quartier du Marais et la genèse de la place Saint-Michel du XIIIe siècle à 1776’, in: B. d’Hainaut-Zvény (red.), *La Place des Martyrs* (Brussel 1994) 28.

44 ASB, Archives historiques, cartularium IX, fol. 25; zie ook Bernard, ‘Compte mensuel’, 269.

19 november 1442, staat het gebod dat er op de Brusselse Nedermarkt geen vuur mocht worden gemaakt vóór het luiden van de eerste klok.⁴⁵ Op andere momenten en plekken mocht er dus blijkbaar wel vuur worden gemaakt. Op 3 juli 1462 zwoer de stadsambtenaar belast met het onderhoud van de Smaalbeek en de fontein in zijn eed nog *dat ic in de winter op de Merct vier maken zal, alsoe dat behoirt*.⁴⁶

Op 22 januari 1445 vaardigde het stadsbestuur enkele maatregelen uit tegen de *grote ongevallen van brande* die maar al te vaak in Brussel waren voorgevallen ten gevolge van onoplettendheden. Voorop stond het verbod om 's nachts beesten te gaan voederen of verzorgen zonder kaarsen of toortsen in een kandelaar te dragen. Andere bepalingen hadden betrekking op het stoken van vuur op zolders, op herbergiers die hun gasten moesten waarschuwen over het gebruik van vuur en licht op de kamers en op de meldingsplicht inzake gebreken aan schouwen en ovens bij burens.⁴⁷ Drie jaar later, in de eerder genoemde stadsordonnantie van 21 april 1448, werd ook een gebod uitgevaardigd inzake de herstelling van gebreken en afgekeurde ovens en schouwen.⁴⁸ Op 2 december 1451 kwam er ten slotte de lange systematische ordonnantie over de erfscheiding.⁴⁹ Volgens de Waha bracht ze echter weinig zoden aan de dijk omdat er amper actie werd ondernomen tegen het gebruik van 'gevaarlijke' bouwmaterialen.⁵⁰ Enkel de strooien daken en bijvoorbeeld niet de houten gevels werden in het vizier genomen. Dat lag wellicht aan het feit dat brandend stro veel gevaarlijker was dan brandende houten gevels.⁵¹ Na verloop van tijd kwamen de houten gevels in Brussel toch ook in het vizier, weliswaar pas vanaf de zestiende eeuw. Het gebruik van hout voor gevels werd verboden op 7 januari 1566 en andermaal op 26 oktober 1601; herstellingen en onderhoud van houten gevels werden verboden op 25 mei 1567.⁵² Ook in andere steden gebeurde dit vrij laat: in Antwerpen in 1546, in Brugge in 1616, in Gent in 1618 en in Leuven pas in 1657. Houten gevels werden trouwens niet alleen gevisieerd omwille van het brandgevaar, maar ook wegens de *cieraet deser stadt*.⁵³ De inperking van het brandgevaar werd dus neven- of zelfs ondergeschikt aan een politieke agenda van stadsverfraaiing.

De maatregelen van het Brusselse stadsbestuur waren dus allesbehalve structureel en er werd bij de brandpreventie duidelijk met verschillende maten en gewichten gewerkt. Verder ziet het ernaar uit dat de Brusselaars vooral zelf initiatief namen om zichzelf – en bijgevolg ook hun burens – te beschermen tegen brand, bijvoorbeeld via de aanleg van stenen schoorstenen of het vrijlaten van een smalle ruimte tussen aanpalende huizen, de zogenoemde brandgang. Soms werden dergelijke brandgangen ook tijdens de branden zelf gecreëerd, met name door aanpalende of naburige gevels met haken en koorden neer te trekken. Op die manier ontstond een lege zone rondom de brandhaard.⁵⁴

Brandbestrijding

Als het eenmaal brandde, dan schoten de stedelingen in actie om de brand te bestrijden. Daarvoor werd allerlei materiaal ingezet, maar daarvan is wat Brussel betreft niets bewaard. Elders in Vlaanderen en in het buitenland bestaan brandweermusea, maar die bezitten vooral objecten uit recentere periodes.⁵⁵ Voor vroegere periodes moeten we dus een beroep doen op oude teksten en afbeeldingen. Stadsrekeningen zijn ideaal om overheidsuitgaven voor blusmateriaal te traceren, maar voor Brussel zijn de meeste verloren gegaan.⁵⁶ Op liveverslaggeving kunnen we evenmin rekenen. Getuigenissen over brandbestrijding dateren bijna altijd van na de feiten en werden in de regel niet gecreëerd om de acties van de hulpverleners objectief te documenteren.

45 ASB, Archives historiques, cartularium IX, fol. 31.

46 ASB, Archives historiques, cartularium IX, fol. 203.

47 ASB, Archives historiques, cartularium XI, fol. 72 v°-73 v°.

48 ASB, Archives historiques, cartularium XVI, fol. 227 v°-228; zie ook Martiny, *Bruxelles*, 20.

49 Uitgave: J. Mosselmans en Ph. Godding, 'De verordening van de Brusselse magistraat van 2 december 1451 inzake afpaling en buurschap', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 41 (2000) 28–57.

50 'Ordonnance de bornage et non d'urbanisme, le texte traite de tracés, de situations, de débouchés des conduits, mais non des matériaux utilisés alors même que l'on se trouve devant l'élément le plus dangereux de l'habitation urbaine' (M. de Waha, 'L'ordonnance de 1451 et le paysage urbain bruxellois. Première esquisse', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België*, 41 (2000) 70).

51 Als stro echt goed aan het branden is, ontstaan kleine explosietjes die brokjes brandend stro tot 40 m ver kunnen catapulteren (mededeling van Heidi Deneweth).

52 V.-G. Martiny, *Bruxelles. Architecture civile et militaire avant 1900* (Brussel 1992) 16.

53 R. Fabri, 'Het Vlaamse stadsbeeld in de 16de en 17de eeuw', in: Taverne en Visser, *Stedebouw*, 75; zie ook R. Tijs, *Tot Cieraet deser Stadt. Bouwtrant en bouwbeleid te Antwerpen van de middeleeuwen tot heden* (Antwerpen 1993).

54 Van Nimmen, 'Brand in de stad', 24.

55 In Erembodegem bij Aalst bevindt zich het Nationaal Brandweermuseum; ook Mechelen heeft een brandweermuseum, met een bijhorende website (www.mechelsepompiers.be). In Hellevoetsluis (Zeeland) kan men het Nationaal Brandweermuseum van Nederland bezoeken (www.nationaalbrandweermuseum.nl).

56 De stadsrekeningen van de kleinere Vlaamse steden wijzen uit dat circa 5 à 10% van de stedelijke uitgaven aan blusmateriaal werd besteed (Stabel, 'Te vuur en te zwaard', 103).

In Brussel focuste het stadsbestuur vooral op de inzet van stadspersoneel en op de responsabilisering van inwoners. Voor de branddetectie werd uiteraard een beroep gedaan op eenieders waakzaamheid, maar daarbovenop zette de stad ook eigen personeel in. Torenwachters speelden daarbij een cruciale rol: in de vijftiende eeuw stonden ze geposteed op de torens van het stadhuis, de Sint-Niklaaskerk en de Kapellekerk. In geval van brand moesten ze hun trompetten laten schallen of de stormklok luiden teneinde de bevolking te alarmeren.⁵⁷ Helaas was ook dit systeem feilbaar, zoals blijkt uit de eerder aangehaalde stadsordonnantie van 22 januari 1445. Kort voordien was brand uitgebroken op de Nedermarkt, maar helaas hadden de verschillende torenwachters zich net die nacht overlappen.⁵⁸ Deze onoplettendheid kostte hen drie maandlonen; in de toekomst zou een dergelijk voorval zelfs tot ontslag leiden. Daarnaast zette het stadsbestuur ook nog 'vuur- en lichttroepers' in. Deze stadsambtenaren liepen 's nachts in de stad rond, moesten aankloppen waar zij vuur of licht zagen branden en oproepen om voorzichtig te zijn of het vuur te doven.⁵⁹ In andere steden kwam men hetzelfde type ambtenaren tegen.⁶⁰ Volgens Ryckaert ging het overigens niet steeds om beroepslui; in het Henegouwse Binche werden de taken bijvoorbeeld waargenomen door particulieren.⁶¹

Tot zover reeds de inbreng van de Brusselse overheid. Van een uitgebouwd brandweerkorps was hoegenaamd geen sprake. De stad legde de organisatie van de bluswerken quasi volledig in handen van semi-autonome, semi-geïstitutionaliseerde verenigingen. Zo werd een beroep gedaan op de schuttersgilden, zoals blijkt uit de reglementen van de grote gilde van de voetboog, uitgevaardigd vóór 22 april 1417. Bij brand of onrust in de stad moesten de schutters gewapend en geharnast naar de Markt komen om de schepenen en de leden van de stadsraad bij te staan.⁶² Aan de leden van de kleine gilde van de voetboog werd dezelfde verplichting opgelegd.⁶³ Of zij als brandweer optraden, wordt niet meegedeeld.⁶⁴ Het is plausibel dat de zwaar bewapende schutters vooral werden ingezet om de orde te handhaven. Uit andere stadsordonnanties blijkt immers de bezorgdheid van het stadsbestuur op dat vlak. Op 22 januari 1445 werden bijvoorbeeld maatregelen genomen tegen diegenen die bij brand de orde verstoorden door op bekkens en ketels te slaan.⁶⁵ In de stad Deventer was het verboden om gewapend naar een brandhaard te gaan, mogelijk omdat malfide figuren van de verwarring gebruik wensten te maken om oude vetes te beslechten.⁶⁶

Het ziet er dus naar uit dat de brandbestrijding vooral werd overgelaten aan de stedelingen zelf.⁶⁷ De oudste aanwijzing vinden we terug in de verordening van 11 februari 1421 van Filips van Saint-Pol, al blijft ze zeer oppervlakkig. Aan de Brusselaars werd toen opgedragen om zich bij brand in groepen van tien te verzamelen; per tien groepen moest een kapitein worden gekozen en vervolgens moest men zich ter plekke begeven. Wat ze daar precies moesten doen, werd echter niet gestipuleerd, behalve dan dat 'het' ten profijte van de heer en de stad moest gebeuren.⁶⁸ Pas midden vijftiende eeuw ondernam het Brusselse stadsbestuur een poging om de brandbestrijding efficiënter te regelen. Op 10 januari 1453 werd de stad in 21 wijken onderverdeeld. In elke wijk zouden voortaan jaarlijks 'twee goede, eerbare en vreedzame mannen' worden gekozen om de wijkbewoners in geval van brand bijstand te verlenen. Ze moesten met andere woorden de brandbestrijding en blusactiviteiten coördineren.⁶⁹

Des Marez was van mening dat de Brusselse wijken ouder waren dan 1453 en legde een rechtstreeks verband met de verspreiding van publieke waterputten.⁷⁰ Of dit klopt, valt niet met zekerheid uit te maken, al mogen we veronderstellen dat er reeds vóór 1453 buurtsolidariteiten bestonden, waarbij publieke

57 Vannieuwenhuyze, *Allen dengen*, 166–167.

58 ASB, Archives historiques, cartularium XI, fol. 72 v°–73 v°.

59 Vannieuwenhuyze, *Allen dengen*, 165.

60 Het Kortrijkse stadsbestuur engageerde in de vijftiende eeuw bijvoorbeeld vier nachtwakers, die een uitkijkpost bovenop de Sint-Maartenskerk bemanden, en een *vierman* die rondliep om brandhaarden te detecteren (Stabel, 'Te vuur en te zwaard', 102).

61 Ryckaert, 'Brandbestrijding', 250.

62 ASB, Archives historiques, cartularium IX, fol. 147.

63 ASB, Archives historiques, cartularium IX, fol. 154.

64 De schutters van de Diestse Sint-Jorisgilde moesten dezelfde taak uitvoeren. De Roeck besloot op die basis 'dat het gild van de grote voetboog [...] bij gelegenheid ook als brandweerkorps optrad' (R. De Roeck, 'De eed van getrouweheid bij het oudste 'St. Joris' schuttersgild van Diest, dat ook als brandweer fungeerde', *Eigen Schoon en de Brabander*, 40 (1957) 59).

65 ASB, Archives historiques, cartularium XI, fol. 72 v°–73 v°.

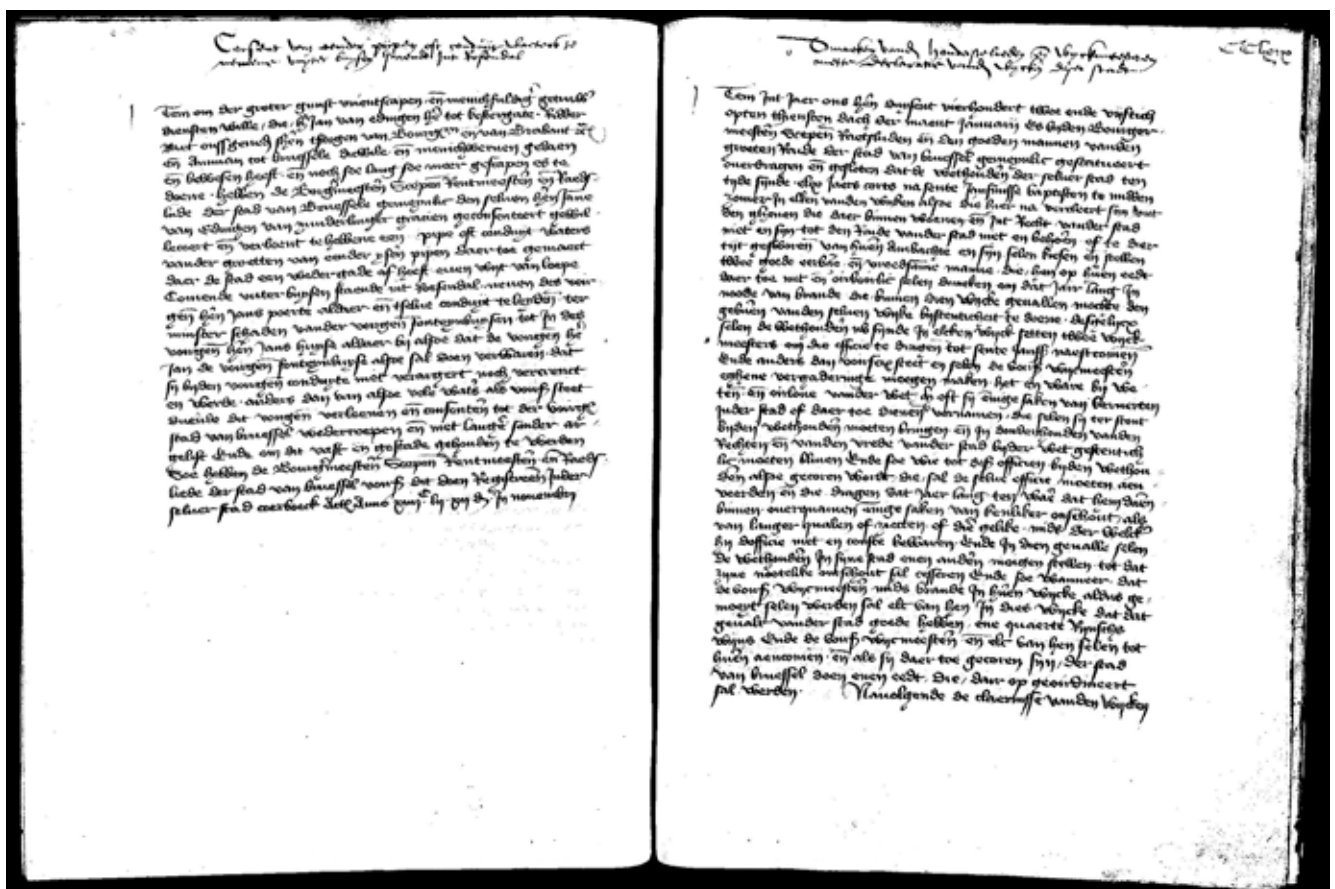
66 De Meyer & van den Elzen, *De verstening van Deventer*, 12.

67 Van Nimmen, 'Brand in de stad', 25.

68 Uitgave: F. Favresse, *L'avènement du régime démocratique à Bruxelles pendant le Moyen Age (1306–1423)* (Brussel 1932) 300.

69 B. Vannieuwenhuyze, 'Urban Territories in Late Medieval Brussels. Imagined Frontiers and Responsible Institutions', in: L. Klusáková en L. Teulières (red.), *Frontiers and Identities. Cities in Regions and Nations* (Pisa 2008) 78; zie ook R. Laurent, 'L'acte de 1453 concernant les limites des quartiers à Bruxelles', in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899–1965)* (Wetteren 1965) 471–472.

70 G. Des Marez, *Le Développement territorial de Bruxelles au Moyen-Age. Etude de géographie historique urbaine* (Brussel 1935) 18–19.

Kopie van de stadsordonnantie van 10 januari 1453 met betrekking tot de wijkindeling van de stad Brussel (Brussel, Archief van de Stad Brussel, cartularium XVI, fol. 269).

waterputten een prominente rol speelden voor watervoorziening en brandbestrijding. Deligne merkte echter op dat vele Brusselse waterputten waren genoemd naar rijke en machtige families, die in haar ogen verantwoordelijk waren voor de aanleg van de putten en mogelijks zelfs de toegang tot water controleerden.⁷¹ Volgens Deligne is de Brusselse wijkindeling dus eerder een gevolg van de politieke beslissing om een aantal van die 'micro-potentaten' te liquideren, onder meer op het vlak van waterdistributie.⁷²

Wat er ook van zij, bij brand moest het water uit de waterputten worden gehaald en naar de brandhaard worden gebracht. Ryckaert somde op wat daarvoor allemaal nodig was: 'lederen brandemmers, brandladders, brandhaken (om brandend stro van de daken te rukken) en later ook brandspuiten'.⁷³ Brandende strooien daken konden ook worden gedoofd door er natte dweilen over te leggen, maar vaak bracht dit weinig zoden aan de dijk.⁷⁴ Het blusmateriaal van de stad werd doorgaans in aparte depots ondergebracht, voornamelijk in de stadhuisen, maar soms ook in ambachtshuizen of kloosters, bijvoorbeeld bij de kapucijnen. In de Brusselse stadsordonnantie van 21 april 1448 is sprake van het verlies van ruim 200 emmers na de brand op de Vlaamse steenweg. Het stadsbestuur riep haar inwoners dan ook op om achtergehouden emmers binnen de acht dagen terug naar het stadhuis te brengen.⁷⁵ Later waren de wijkmeesters verantwoordelijk voor de emmers; een telling uit 1661 wijst bijvoorbeeld uit dat elke wijk over twaalf emmers beschikte.⁷⁶ Ladders waren in Brussel ook ongetwijfeld aanwezig. In Leuven hingen ze verspreid over de hele stad aan de gevels van particuliere huizen, terwijl in de lakenhalle

71 Ch. Deligne, *Bruxelles et sa rivière. Genèse d'un territoire urbain (12e–18e siècle)* (Turnhout 2003) 115.

72 Deligne, *Bruxelles et sa rivière*, 122.

73 Ryckaert, 'Brandbestrijding', 249.

74 M. Hoekstra, *Huis, tuin en keuken. Wonen in woorden door de eeuwen heen* (Amsterdam–Antwerpen 2009) 76.

75 ASB, Archives historiques, cartularium XVI, fol. 228.

76 Van Nimmen, 'Brand in de stad', 26.

Titelprent van de bundel *Perspectives des ruines de la ville de Bruxelles désignées au naturel par Augustin Coppens* (Amsterdam, Rijksmuseum, RP-P-OB-68.289).

een aantal reserve-exemplaren aanwezig waren.⁷⁷ De oudste attestaties van 'moderne' blusmachines (*brandspuyten*) in Brussel dateren pas uit de tweede helft van de zeventiende eeuw.⁷⁸ De uitgave van Coppens' prent over het brandende hof van Nassau toont aan dat overheid en bevolking toen nog warm gemaakt moesten worden voor deze apparaten.

77 M. Smeyers (red.), *Het Leuvense Stadhuis. Pronkjuweel van de Brabantse gotiek* (Leuven 1998) 127.

78 Van Nimmen, 'Brand in de stad', 26.

Traumaverwerking

Een stadsbrand eindigde niet bij het doven van het vuur. Net als bij andere rampen werd een verwerkingsproces in gang gezet, waarin diverse mensen en instanties participeerden. Traumaverwerking heeft dan ook verscheidene soorten documenten en getuigenissen opgeleverd, die van kort na de ramp, maar soms ook van heel wat later dateren. Het vaststellen van de slachtoffers en het opmeten van de schade volgden in elk geval kort op de brand zelf. Origineel archeologisch onderzoek over de Noorse stad Bergen wees uit dat eigenaars en bewoners zeer snel hun eigendommen opzochten na stadsbranden, teneinde de perceelsgrenzen te markeren, waardevolle voorwerpen en materialen te recupereren en de site te beschermen tegen plundering.⁷⁹ Dergelijke reacties kwamen ongetwijfeld ook in onze streken voor, maar voorlopig is daarnaar nog geen onderzoek gevoerd. Bij een ramp met menselijke slachtoffers volgde ook een rouwperiode, eventueel met uitvaartplechtigheden. Wat Brussel betreft, is daarvan voorlopig slechts één voorbeeld bekend. De honderden Franse soldaten die sneuvelden bij de beschieting van Brussel in 1695, werden naar verluidt begraven op de kerkhoven van de kapel te Scheut en de abdij van Dielegem.⁸⁰ Volksgeloof speelde ook een rol: in de Brusselse Sint-Goedelekerk werd bijvoorbeeld de heilige Laurentius aanbeden tegen brandwonden.⁸¹

79 G. Hansen, 'After the Town Burned! Use and Reuse of Iron and Building Timber in a Medieval Town', in: I. Baug, J. Larsen en S. Samset Mygland (red.), *Nordic Middle Ages – Artefacts, Landscapes and Society. Essays in Honour of Ingvald Oye on the 70th Birthday* (Bergen 2015) 170–171.

80 Culot e.a., *Bombardement*, 131; Demeter, 'Archeologie van het bombardement', 36.

81 M. De Meyer, 'De rol van de plaatsnamen en de heilignamen in de volksgeneeskunde', *Naamkunde*, 1 (1969) 124.

Mogelijk werden er in het ancien régime ook al schadedossiers en getuigenverhoren opgesteld naar aanleiding van branden. Het dossier over de brand in het Coudenbergpaleis in de nacht van 3 op 4 februari 1731 vormt een mooi voorbeeld.⁸² Het dossier wacht nog op een grondige studie, maar illustreert de grote kloof die kan bestaan tussen de snelle conclusies van kort na een ramp en de (ware?) toedracht van de feiten die pas na grondiger onderzoek aan het licht werd gebracht. Aanvankelijk werd de schuld bij het keukenpersoneel van het paleis gelegd, terwijl latere getuigenverhoren uitwezen dat de brand was uitgebroken naast de slaapkamer van landvoogdes Maria-Elisabeth van Oostenrijk.⁸³ Was hier sprake van een mislukte doofpotoperatie, om de landvoogdes en haar kamermeisjes niet in discrediet te brengen?

De schade kan ook afgelezen worden uit afbeeldingen die van getroffen gebouwen en sites zijn gemaakt, maar hier moeten we steeds kritisch blijven. Kort na het bombardement op Brussel verscheen de bundel *Perspectives des ruines de la ville de Bruxelles désignées au naturel par Augustin Coppens*. Verscheidene oplages werden gedrukt en leverden Coppens grote winsten op.⁸⁴ Vanuit die optiek is het misschien niet zo opzienbarend dat Coppens, die nochtans zijn huis verloor, de tijd en energie vond om onmiddellijk na het bombardement de stad in te trekken en schetsen van de ruïnes te maken. Was het een strategie om zijn herstellingswerken te bekostigen? De afbeeldingen die van het in 1731 afgebrande Coudenbergpaleis werden gemaakt, hadden andere functies. Bedoeling was om de herinnering aan het vroegere paleis levendig te houden, hetzij vanuit een nostalgische blik op de verloren pracht en praal, hetzij om een ruïneus en dus verloederd stukje stad te contrasteren met nieuwe stedenbouwkundige *embellissements*.⁸⁵

82 Brussel, Algemeen Rijksarchief, Manuscrits divers, n° 1493.

83 L. Cnockaert, 'Le grand incendie de 1731', in: Heymans, *Palais du Coudenberg*, 124–125; zie ook M. Gachard, 'L'incendie du Palais royal de Bruxelles (3 février 1731)', *Bulletin de l'Académie Royal des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique*, 42 (1873) 109–147.

84 Duvosquel, Houssiau en Loir, 'Conserver par l'image', 279.

85 Duvosquel, Houssiau en Loir, 'Conserver par l'image', 281–287.

Historiepenning met de weergave van het bombardement op Brussel in 1695 (Amsterdam, Rijksmuseum, NG-VG-1-1682).

Vaststellingen van slachtoffers en schade waren uiteraard een middel om de verantwoordelijken van de ramp te zoeken en te vervolgen. In het strafrecht werd brandstichting als een ernstig misdrijf aanzien. Volgens Vanhemelryck was het een van de afschuwelijkste misdrijven tegen de eigendom, getuige daarvan de zware straffen die brandstichters te beurt vielen.⁸⁶ In het hertogdom Brabant was het de gewoonte om een *moortbrander oft brantsteecker* op de brandstapel te zetten, teneinde hem of haar een *seer onghenadighen doot te doen sterven om te meerder ontsich ende exempel te gheven t'ghemeente*.⁸⁷ Hier was dus in zekere zin ook sprake van brandpreventie, aangezien de spektakeljustitie tot doel had om potentiële brandstichters op andere gedachten te brengen. Krachtens de Brusselse stadskeure uit 1229 werden personen die andermans huis in brand staken op dezelfde voet berecht als moordenaars, verkrachters, rovers of vredebrekers.⁸⁸ Het landcharter van de ammanie Brussel uit 1292 verklaarde dat *wie dat brant of roef of transeneringe* [= iemands bezittingen afnemen door gebruik te maken van geweld] *dade, hi hadde lijf verboert ende sijn goet*.⁸⁹ Vanhemelryck merkte wel op dat de strenge wetten dode letter bleven in geval van officieel georkestreerde brandstichting. Dat gebeurde wellicht in Brussel in 1360, toen leden van de stedelijke elite de huizen van opstandige wevers uit de Kapellewijk in brand stoken.⁹⁰ Over de bestraffing van de daders wordt in het bewaarde bronnenmateriaal in elk geval met geen woord gerept.

Ook wie iets met een brand te maken had, werd geviseerd. Wanneer men onderdak of hulp verschaftte aan een brandstichter, mocht men op een fikse boete rekenen. Op 15 februari 1382 regelde de *brief van den brande* de bestraffing van diegenen die misdaden pleegden tegen personen die een brand hielpen blussen.⁹¹ Dreigen met brandstichting was ook al voldoende om een zware boete te krijgen of uit Brabant verbannen te worden. De zestiende-eeuwse rechtsgeleerde Filips Wielant noteerde dat het uitspreken van de zin *ick sal den rooden haen over u huys laten gaen oft doen vliegen* moest bestraft worden alsof de bedreiging effectief was verwezenlijkt.⁹² Onvrijwillige brandstichting werd eveneens gesanctioneerd: de Brusselse stadsordonnanties van 1342 en 1360 legden een fikse geldboete op aan huurders en logés die verantwoordelijk waren voor het uitbreken van brand in andermans huis.⁹³ In de stadsordonnantie uitgevaardigd tussen 24 juni 1363 en 22 maart 1364 werden nuances aangebracht: een huurder die brand veroorzaakte moest enkel opdraaien voor de wederopbouw wanneer bleek dat hij zijn goederen voorafgaandelijk in veiligheid had gebracht.⁹⁴

De opsporing en berechting van brandstichters kon de getroffensten helpen om de opgelopen trauma's te verwerken. Maar vaak werden ook nog andere maatregelen genomen, bijvoorbeeld wanneer de verantwoordelijken niet bekend waren, de schade aanzienlijk was of de brand het gevolg was van natuur- of oorlogsgeweld. In dergelijke gevallen vaardigden vorsten compensatiemaatregelen uit, al dan niet op verzoek van de getroffensten. Soms was de hevigheid van de ramp doorslaggevend. Nadat in Menen op 9 mei 1548 niet minder dan 570 van de circa 700 woningen in de as waren gelegd, gaf keizer Karel toestemming om bijzondere belastingen te heffen en de opbrengsten te bestemmen voor de hulpverlening: drapiers kregen geld voor de aankoop van nieuwe getouwen, volders voor nieuwe kommen, armen ontvingen een renteloze lening voor de heropbouw van hun huizen.⁹⁵ Soms speelden ook de status en de staat van dienst van de getroffensten een rol, zoals na het afbranden van het huis Brandenburg (*what's in a name!*), het ambachtshuis van de Brusselse goudsmeden, kort vóór 1400. Aangezien de goudsmeden talloze financiële diensten hadden geleverd aan hertogin Johanna van Brabant en haar voorgangers,

86 F. Vanhemelryck, 'Het Brabantse strafrecht en zijn toepassing in de praktijk voornamelijk te Brussel in de XV^{de} eeuw', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 34 (1966) 393.

87 Vanhemelryck, 'Brabantse strafrecht', 393–394.

88 Uitgave : F. Favresse, 'Actes intéressants la Ville de Bruxelles 1154 – 2 décembre 1302', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 103 (1938) 383.

89 Vanhemelryck, 'Brabantse strafrecht', 392.

90 S. Boffa, 'Réflexions sur la révolte des métiers bruxellois (22 juillet 1360)', in: F. Daelemans en A. Vanrie (red.), *Bruxelles et la vie urbaine. Archives – Art – Histoire. Recueil d'articles dédiés à la mémoire d'Arlette Smolar-Meynart (1938–2000)* (Brussel 2001) I, 163–185.

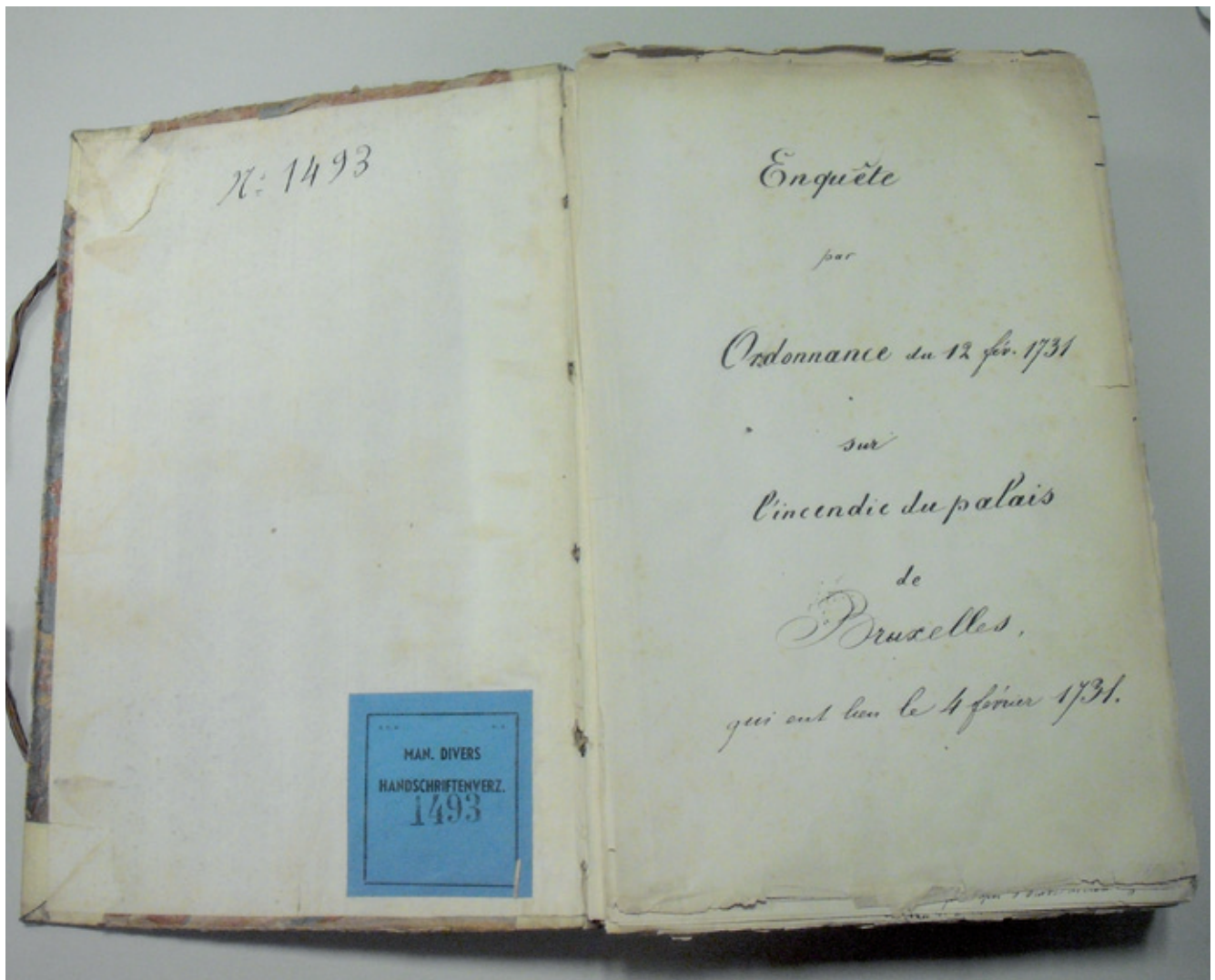
91 ASB, Archives historiques, cartularium V, 173–174.

92 Vanhemelryck, 'Brabantse strafrecht', 393–394.

93 Uitgave in respectievelijk: Willems, 'Stadsordonnantien', 253 en Willems, 'Stadsordonnantie', 297.

94 Uitgave: F. Favresse, 'Actes inédits du Magistrat et de la Gilde de Bruxelles relatifs à la draperie urbaine, depuis 1343 environ jusqu'à l'apparition de la 'nouvelle draperie' vers 1440', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 112 (1947) 16.

95 Ph. Despriet, M. Pynckten en R. Pille, *900 jaar Menen* (Kortrijk 1987) 18–19. Volgens Stabel ging het hier om een van de zwaarste branden die de kleinere Vlaamse steden heeft getroffen (Stabel, 'Te vuur en te zwaard', 104).

Titelbladzijde van het register met de neerslag van het onderzoek naar de paleisbrand in 1731 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Manuscrits divers, n° 1493).

deed ze na de brand afstand van haar aandeel in de ambachtsboetes en hernieuwde ze op 1 november 1400 het door de brand vernietigde privilege dat haar vader Jan III van Brabant aan de goudsmiden had toegekend.⁹⁶

Ook stadsbesturen voorzagen steun- en compensatiemaatregelen. In de eerder aangehaalde akte van 12 maart 1416 verleenden de Brusselse schepenen vrijstelling van tiendbetaling aan de bezitters van afgebrande huizen in de Kapelleparochie.⁹⁷ Op 21 april 1448 beloofde het Brusselse stadsbestuur deel te nemen in de kosten voor daktegels bij de heropbouw van afgebrande huizen buiten de Verlorenkostpoort.⁹⁸ Zo werd tegelijkertijd ook de verstening van de stad gepromoot. Particulieren dekten zichzelf trouwens ook in. In februari 1301 vestigden Hendrik en Margareta Baghelart een hypotheek op een huis bij de Nedermarkt; ze bedongen echter dat de betaling van de jaarlijkse cijns zou worden stopgezet indien het huis werd verwoest door brand of een ander onfortuinlijk voorval.⁹⁹ In het laatmiddeleeuwse Deventer waren huurcontracten in de regel niet meer geldig nadat een huis in rook was opgegaan.¹⁰⁰

96 A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'La Corporation des Orfèvres de Bruxelles au moyen âge', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 115 (1950) 87–95; G. Des Marex, 'Les sceaux des corporations bruxelloises. Contribution à l'étude de l'histoire constitutionnelle des métiers', *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, 18 (1904) 26.

97 ASB, Archives historiques, cartularium IV, fol. 103 v°.

Compensatiemaatregelen hadden dus tot doel om verloren gegane rechten en privileges te restaureren of kosten voor restauratie en heropbouw te verlichten. Na een stadsbrand was het immers zaak om de geleden schade aan gebouwen en goederen te herstellen. In tegenstelling tot de stadsbranden zelf hebben die herstellingen wel duidelijke sporen nagelaten. Wie vandaag de Brusselse Grote Markt bezoekt, kan uit de jaartallen op de gevels afleiden dat de huizen kort na het bombardement van 1695 werden opgetrokken. Ook het huidige huis Schott en heel wat andere huizen in het Brusselse stadcentrum dateren van kort na 1695. Sporen van herstellingswerken kunnen ook zeer minuscuul zijn. In de Sint-Niklaaskerk ontdekte men bij boringen een fijne witgrijze laag, bestaande uit zeer kleine schilfers geschilderd pleisterwerk. Het zijn restanten van de systematische afkrabbing van overleefde muren en gewelven na het bombardement.¹⁰¹

Het huidige huis Schott in de Eikstraat, gebouwd na het bombardement van 1695 (foto Alexander Lehouck).

In een aantal gevallen werd de heropbouw aangegrepen om bouwkundige of stedenbouwkundige verbeteringen door te voeren. Eigenaars maakten van de nood een deugd en vergrootten, verbeterden of verfraaiden hun gebouwen, al dan niet met steun van de overheid. Ook de publieke ruimte werd aangepakt. Sommige steden gingen over tot de systematische hertekening van hele stadswijken, zoals Lissabon deed na de zware aarbeving in 1755.¹⁰² Uit andere steden zijn voorbeelden bekend van de hertekening van pleinen en publieke gebouwen.¹⁰³ In Brussel waren de ingrepen kleinschaliger. Na het bombardement in 1695 was enkel de omgeving van het huidige Dinantplein het voorwerp van een stedenbouwkundige hertekening.¹⁰⁴ In het hart van de stad beperkten de aanpassingen zich tot het rooien van straten, wat betekent dat de gevels een uniforme rooilijn kregen.¹⁰⁵ Architecten en ingenieurs brachten de opgelegde rooilijnen in kaart. Een van de gevolgen was dat vroegere kelders gedeeltelijk onder straat kwamen te liggen, zoals bijvoorbeeld bij het huis Schott. Een

98 ASB, Archives historiques, cartularium XVI, fol. 227 v°-228. Ook elders schonken stadsbesturen premies om daken met tegels te bedekken. In Lier gebeurde dat vanaf het midden van de zestiende eeuw, na een reeks grote stadsbranden (K. Breugelmans e.a., *Historische Stedenatlas van België. Lier* (Brussel 1990) 21). Na de zware brand in Menen in 1548 gebeurde min of meer hetzelfde: het stadsbestuur legde strenge bouwnormen op, maar in ruil daarvoor werd de helft van de duurzame dakmaterialen vergoed (Despriet, Pyncket en Pille, *900 jaar Menen*, 18–19).

99 M. Martens, 'Les chartes relatives à Bruxelles et à l'annexion conservées aux Archives de la ville de Bruxelles 1244–1307', *Tablettes du Brabant*, 5 (1963) 96.

100 De Meyer & van den Elzen, *De versterking van Deventer*, 9.

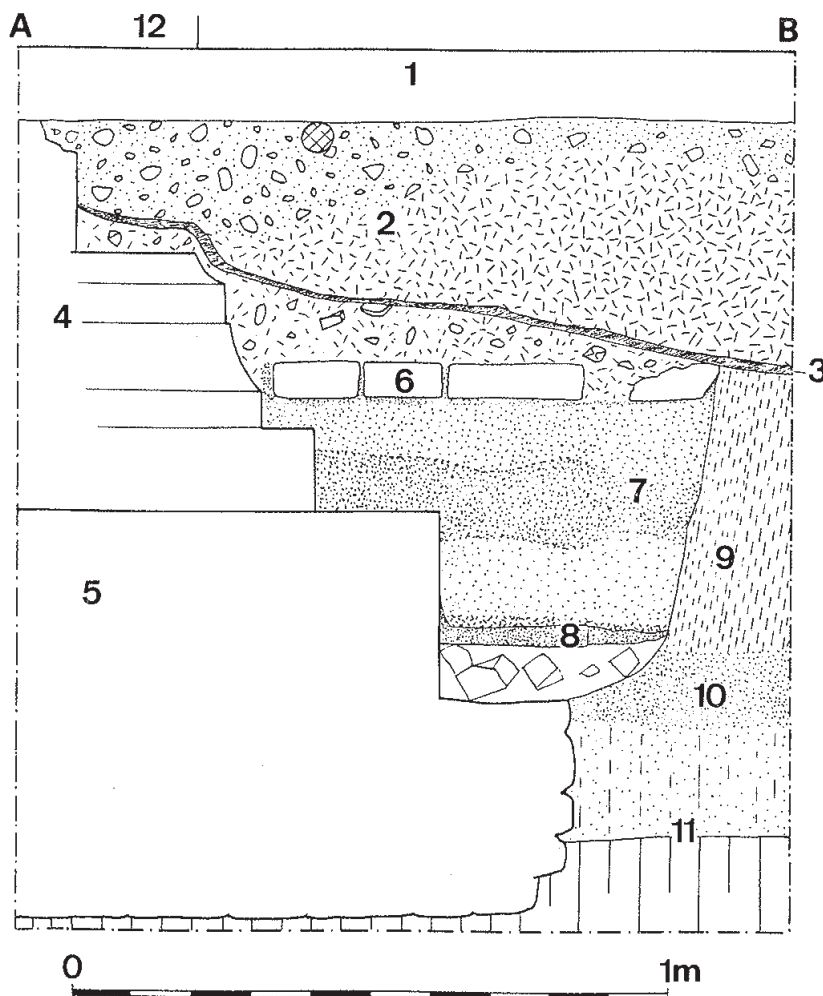
101 Demeter, 'Archeologie van het bombardement', 37.

102 A. Rentes Florêncio, *Na de ramp. De aarbeving van Lissabon (1755) en de verandering van sociale vormen* (Amsterdam 2000).

103 In Menen werd de Markt vergroot in 1548–1549; de zuidkant werd rechtgetrokken en twee nieuwe straten werden aangelegd. Tussen 1561 en 1569 werd gewerkt aan de heropbouw van een openbaar complex, bestaande uit vleeshuis, waag, gevangenis en schepenhuis (Despriet, Pyncket en Pille, *900 jaar Menen*, 18–19).

104 Culot e.a., *Bombardement*, 228–243.

105 Dat gebeurde ook in andere steden, en soms al veel vroeger. Zo is de rooilijn van de Markt in Breda na de stadsbrand van 1534 naar achteren verplaatst ('Hallén in het hertogdom Brabant in de middeleeuwen', *De Brabantse Folklore en Geschiedenis*, 285–286 (1995) 183). Amsterdam bezat in de zestiende eeuw beëdigde rooimeesters die de rooilijnen vaststelden (G. van Tussenbroek, 'Voor de grote uitleg. Stedelijke transformatie en huisbouw in Amsterdam, 1452–1578', *Stadsgeschiedenis*, 10 (2015) 1–23).

Aslaag Sint-Niklaaskerk

andere ingreep was de ophoging van de straten. Vaststellingen op en rond de Brusselse Grote Markt wezen uit dat het plaveisel na 1695 tussen 0,5 en 1 meter werd opgehoogd.¹⁰⁶

Ten slotte vormt ook de herinneringscultuur een belangrijk aspect van de traumaverwerking. Volgens Leguay staan vooral de grote stadsbranden in het collectieve geheugen gegrift.¹⁰⁷ Daar is zeker iets van aan, al moet worden gezegd dat ook kleinere branden en minder belangrijke plekken, gebouwen of inwoners het voorwerp konden zijn van herinneringspraktijken. In het 'Memoriaalboek van de nieuwe schipvaart van de stad Brussel', aangevat in augustus 1572, vindt men bijvoorbeeld volgende twee stukjes tekst terug: *Den grooten brandt van xxiii huysen op de Vischmerct Hoevelstrate is in januario a° lxxvi [1567]; vervolgens Binnen Bruessele in januario twee dyen dach, men wel vierentwintich huysen verberren sach.*¹⁰⁸ Over deze brand is verder niets bekend en het blijft dus een raadsel waarom die in het 'herinneringsboek' over de aanleg van het kanaal Brussel-Willebroek werd vermeld. Ook in andere gevallen blijft het vaak onduidelijk waarom bepaalde (stads)branden werden herinnerd. Dat geldt bijvoorbeeld voor de hoger aangehaalde brand in de Kapelleparochie begin vijftiende eeuw. Wat maakte net deze brand

106 Demeter, 'Archeologie van het bombardement', 36–37.

107 Leguay, *Feu*, 388.

108 ASB, Archives historiques, n° 794, fol. 76.

Plan van de nieuw opgelegde rooilijn voor de Kaasmarkt, opgemaakt op 24 juli 1696 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plattegronden in handschrift, eerste reeks, n° 38).

herinneringswaardig? En waarom is de brand buiten de Verlorenkostpoort niet het voorwerp van een herinneringspraktijk geworden? Deze vraag kan voor vele stadsbranden worden gesteld, maar valt vaak niet op te lossen.

Korte kroniektteksten en herinneringsrijmpjes roepen dus vaak meer vragen op dan ze kunnen beantwoorden. Volgens Charruadas en co-auteurs zijn ze dan ook weinig relevant om de werkelijke toedracht van de gebeurtenissen te documenteren. Visuele bronnen en (goed bewaarde) archeologische restanten kunnen in hun ogen wel helpen om de mechanismes achter traumatische gebeurtenissen en de reacties van elites en sociale groepen te begrijpen.¹⁰⁹ Hoewel tekstmateriaal zeker niet gemarginaliseerd mag worden, is hun pleidooi terecht. Hoger zagen we al dat afbeeldingen over stadsbranden, brandbestrijding en beschadigingen werden ingezet om politieke, economische, ideologische of culturele agenda's uit te voeren. Daarnaast werd ook de materiële cultuur ingezet om de herinneringen aan stadsbranden levendig te houden. Het bombardement van 1695 biedt andermaal duidelijke voorbeelden. Twee stenen kanonskogels werden geïntegreerd in muren van de Sint-Niklaaskerk en huis nr. 41 in de Villersstraat.¹¹⁰ Deze laatste kogel zou echter een pastiche zijn.¹¹¹ Oorspronkelijk was hij ingemetseld in de gevel van huis nr. 9, gelegen tegenover de voormalige *Impasse de la Bombe*, volgens de Brusselse folklorist Jean d'Osta een herinnering aan de inslag van een kanonskogel.¹¹² Maar waarom dat net op die plek gebeurde, blijft een raadsel. Nog in 1695 werd een historiepenning geslagen, met op de voorzijde een zicht op het gebombardeerde Brussel en op de achterzijde het beeld van een feniks die uit

109 Charruadas e.a., *Cepi incendioque delevi...*, 186.

110 E. Remes, 'L'église de Saint-Nicolas à Bruxelles', *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 60 (1908) 191–192; zie ook Demeter, 'Archeologie van het bombardement', 36.

111 Charruadas e.a., *Cepi incendioque delevi...*, 211.

112 J. d'Osta, *Les rues disparues de Bruxelles* (Brussel 1979) 27.

Verhoging niveau Grote Markt

zijn as herrijst.¹¹³ De randschriften alluderen op de brutaliteit van de agressor (*momordit lapidem*), op de zinloosheid van het geweld (*Bruxella a Gallo frustra igne tentata IV/XIV augusti MDCVC*) en ten slotte ook op de schitterende wederopstanding (*Combusta integrior resurgo MDCIVC*). Traumaverwerking werd aldus omgevormt tot een glorieus toekomstbeeld.

113 G. van Loon, *Histoire métallique des XVII provinces des Pays-Bas, depuis l'abdication de Charles-Quint, jusqu'à la paix de Bade en MDCCXVI* (à la Haye, 1732–1737) dl. 4, 235–236.

Besluit

Wie onderzoek doet naar historische stadsbranden, zal vrij snel vaststellen dat het niet evident is te achterhalen *wie es eigentlich gewesen*, om Leopold von Ranke te citeren. Er zijn immers veel meer sporen en getuigenissen bewaard over de nawerking van stadsbranden dan over de rampen zelf. Om die sporen goed te interpreteren, is kritische zin noodzakelijk. Het louter documenteren van stadsbranden en de vele menselijke reacties erop vormde immers zelden het eigenlijke doel. Na stadsbranden werden documenten opgesteld om getroffenen te compenseren, verantwoordelijken te vervolgen of herinneringspraktijken in gang te zetten en te bestendigen. In dezelfde beweging werd vaak ook een politieke, economische, sociale, stedenbouwkundige of culturele agenda gerealiseerd. Naast kritische zin is ook een multidisciplinaire benadering wenselijk. De gegevens zijn vaak zeer versnipperd en te vinden in (diverse soorten) tekstuele, iconografische en materiële bronnen. Wie erin slaagt om deze met elkaar te confronteren, kan tot een beter begrip komen van het belang, de omvang en vooral de naweeën van historische stadsbranden.

Wat die nawerking van stadsbranden betreft, kan nog heel wat onderzoek worden gevoerd. Het blijft immers wachten op een overzichtswerk waarin de diverse aspecten van het fenomeen 'stadsbranden' diepgaand worden geanalyseerd. Lokale historici kunnen hieraan een grote bijdrage leveren door voor hun stad of regio de informatie te verzamelen en te bestuderen. Pas op die manier zullen we de diverse reacties van stedelingen op stadsbranden beter kunnen begrijpen: reageerde een Mechelaar op dezelfde manier als een Kortrijkzaan, waarom vond op de ene plek een grondige stedenbouwkundige hertekening plaats en elders niet, waarin en waarom verschilden herinneringspraktijken van plaats tot plaats, waarom vaardigde het ene stadsbestuur veel maatregelen uit en het andere niet? Ten slotte mogen ook de dorpen niet vergeten worden, want ook daar brandde het meer dan eens. De vergelijking tussen stad en platteland moet echter nog worden gemaakt.

Beredeneerde bibliografie

Historici, bouwhistorici en archeologen hebben reeds veel informatie over stadsbranden verzameld en gepubliceerd, maar deze zit verspreid over allerlei stadshistorische, archeologische en bouwhistorische boeken en artikels. Een overzichtswerk over stadsbranden, waarin al die gegevens met elkaar worden vergeleken en geïnterpreteerd, is nog niet verschenen. Er bestaan wel een aantal studies die specifieke facetten behandelen. De Franse mediëvist Leguay bundelde heel wat gegevens over het vuur in de middeleeuwen: J.-P. Leguay, *Le feu au Moyen Âge* (Rennes 2008). Informatie over brandbestrijding in de (voornamelijk recentere) geschiedenis vindt men terug in O. Mus, *Van brandtghesellen en pompiers. Tentoonstelling in het Stedelijk Museum* (Ieper 1989) en G.J. Verburg, *In vuur & vlam. Geschiedenis in woord en beeld van de brandbestrijding* (Haarlem 1967). Wat Brussel betreft, is er het artikel M. Van Nimmen, 'Brand in de stad, een ongelijke strijd tegen een onvermijdelijke catastrofe', *Het Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 51 (1997) 21–34. De oudste brandpreventieve maatregel in een Vlaamse stad wordt besproken in W.P. Dezutter en M.J. Ryckaert, 'Een stedelijk bouwvoorschrift uit 1232 tegen brandgevaar (Aardenburg en Brugge)', in: W.P. Dezutter en M. Goetinck, *Tentoonstelling op en om de bouwwerf. Ambachtswezen – oud gereedschap. Stadshallen 7 mei – 15 juni 1975* (Brugge 1975) 59–68; een breder overzicht vindt men terug in M. Ryckaert, 'Brandbestrijding en overheidsmaatregelen tegen brandgevaar tijdens het Ancien Régime', in: *Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen (Ancien Régime). 11de Internationaal Colloquium Spa, 1–4 sept. 1982. Handelingen* (Brussel 1984) 247–256.

Ook in publicaties over verwoestingen en (herop)bouw zijn uiteraard nuttige gegevens te vinden. Stadsbranden worden behandeld in verzamelbundels als *Verwoesting en wederopbouw van steden, van de Middeleeuwen tot heden. Handelingen. 18de Internationaal Colloquium. Spa, 10–12.IX.1996* (Brussel 1999) of G. Massard-Guilbaud, H.L. Platt en D. Schott (red.), *Cities and Catastrophes. Villes et catastrophes. Coping with Emergency in European History. Réactions face à l'urgence dans l'histoire européenne* (Frankfurt-am-Main 2002). Het versteningsproces wordt behandeld in G.M. De Meyer & E.W.F. van den Elzen, *De verstening van Deventer. Huizen en mensen in de 14de eeuw* (Groningen 1982) en in H.J. Constandt, 'Het versteningsproces van de Ieperse stadshuizen (16de tot 19de eeuw)', in: J. Van Acker (red.), *Wevend aan het verleden. Liber amicorum O. Mus* (Veurne 1992) 69–84; wat Brussel betreft kan worden gewezen op P. Charruadas & Ph. Sosnowska, 'Petrification of Brussels architecture. An attempted explanation between construction methods, supply of building materials and social context (13th–17th centuries)', in: W. Börner & S. Uhlirz (red.), *Proceedings of the 17th International Conference on Cultural Heritage and New Technologies 2012* (Wenen 2013), online te consulteren.

Zelf plan ik om de in dit artikel behandelde Brusselse stadsordonnanties en reglementen inzake brandpreventie en -bestrijding later dit jaar uit te geven in een aflevering van het tijdschrift *Eigen Schoon en de Brabander*.

Biografie

Bram Vannieuwenhuyze (*1980) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en verdedigde er in 2008 het proefschrift *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte*. Sinds 1 september 2015 is hij aangesteld als bijzonder hoogleraar historische cartografie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast werkt hij als zelfstandig onderzoeker en gids voor Caldenberga (www.Caldenberga.be).